

Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi¹⁾

Nə qədər ki, Mirzə Fətəli dramana-visliklə şöhrət qazanmışdı, o dərəcə də Mirzə çamaat icində dinsizliklə məşhur idi, ta o jərə kimi ki, onun dəfninə öz dost və əqrəbasından gədən olmaıbbdı.

Və lakin, məsələnin bir tərəfi bir növ qaranlıq gərsənir: belə ki, lazımlıca aşkar olmur ki, mərhumun myasirləri onu hansı səbəbdən laməzhəb hesab edirdilər? Neçə ki, mə'lumdur, M. F. köhnə ərəb əlifbasıyla mysəlmanların tənəzzilyinə mərbut tuturdu və jeni mykəmməl bir əlifbanın təşəkkily yolunda Qafqazda, hətta İstambulda və Tehranda çiddi bir iqtidmat başlamışdı. Təkçə bu keffijət, Mirzənin birçə bu təşəbbysatı kafi ola bilərdi ki, fanatıq mysəlmanlar xəsrəməstlərin latın hyrufatıyla qurayn «myqəddəs» hyrufatına tərcih verən bir kəsi laməzhəb və myrtədd adlandırajdılar.

Sanijən, Mirzə Fətəli o dərəcədə azadə fikirli idi ki, onu o və'dələr filsof və həkim roşənzəmir adlandırajdılar: amma sad hejif ki, mətləbin bu tərəfi də acıq dejiil ki, aja burada Hindustan şahzadəsi Kəmalıyddövlənin məktubları nəzərə alınır, ja jox; cunki Mirzənin tərcəmeji-halın jazauların hec biri bu vaqtdək məzkur şahzadənin məktublarından bir səhbət acmaıbbdırlar! Bəhər hal, Mirzə Fətəlinin gynaıh öz əsrinin əhli-imanların nəzərində, vaqien nəhəjat imiş; səhbəb budur ki, o əl vurduqı məsələlə-

rin hamıssından «qan qoxusu» gəlirdi; və o cümlədən biri də həmin qələmə aldyqymız qadın məsələsidir.

Qadın ləfzi—İslam aləmində indijədək bir «od» olubdur ki, ona əl vurmaq—barəta əl vurmaq kimi xatalı hesab olunubdur. İslamın şəriəti, neçə ki, mə'lumdur, qadın kişilərə naməhrəm tutubdur və bu qanunu pozmaq gynahi-kəbirə qəbilindən sajiyyəbdır. Myrur ilə məsələ dəxi də bərkijibdir, ta o jərə kimi ki, qadın sozunu aqıza alıb danışmaq bilmərrə qədə-qən olunubdur. Qadın kişilərdən qorumaq myrur-dylur ilə adət şəklinə girib və gəldikçə o dərəcədə bərkijibdir və qadın elə bir səxtliklə aradan gətyulybdyr ki, onun nə boı-buxununu kycələrdə gərmək mymkyn olub, nə bir məclisdə onun adın səkmək myjəssər olubdur.

Bir mysəlman bəndəsinin istilahında—onun arvadənin adı joxdur, arvadənin adı—«bizim ev adamyımız»dır. Bir mysəlman kişisi öz javıq dostu ja bəlkə öz doqma qardaşının janında arvadənin adın səkmək məcburiyyətində olanda «Cəfərin anası», «Əhmədin anası» adlandırajbdır; və bu qanunu pozanlar mysəlman icində «joldan azmış, biqejrət» adı ilə şöhrət tapıblar və həmin «biqejrət» ystə mysəlman qardaşlar o qə-dər qejrət göstəriblər ki, biri-birinin qanını icməjə hazırlı olublar və iciblər də... Onuncyn də çahil islam şairləri dunyanın çəmi bədbəxtliklərini qadınların ystynə jyxıblar.

Təbiidir ki, bir belə çəhalət zylmatı icində, bir belə qaranlıq əsrdə Mirzə Fətəlinin qomedijaları o təsiri

¹⁾ Bu məqalə M. F. Axundovun ölyumunun 50 illijı mynasibət ilə 1928-çi ildə jazılmışdır. Bəjyk ədəbi əhəmiyyətini nəzərə alaraq dərc edirik.

baçı sladı ki, mytəssib və nadan mýsəlman çamaatı bir ovqat Mirzənin üstünə fəhşlərə və müayijə çürəcyr tənlərə hücum etməyə başladılar və çamaatın bu növ rəftarına səbəb məhz səlməyə cəsarətlən mýsəlman qadınları idi.

Mirzə Fətəli Axundovun qomedijalarının türk səhnəsində görülməsi əjər bir böyük tarixdir. Buna iki şey bəis olubdur: biri budur ki, Mirzənin qomedijaları vətənimizlə xeyli dəjərlə əsərləridir; elə bir əsərləridir ki, onunla nə inki—bizim jox mənzələsində olan səhnəmiz fəxr edə bilər. Bəlkə bir bələ pjesalar sair mytəməddin millətlərin səhnələrini zinjətləndirməyə qabil ola bilərlər.

Biri də budur ki, Mirzə Fətəlinin qomedijalarında Sərq qadını ilk dəfə səlməyə cəsarət, orada danışdır, gulyubdyr, aqlajıbdır və orada birinci dəfə kişilər icində izhari-vyəcud eləjibdir.

Bələ mylahlızə edək ki, böyük bir məclisdir, teatro məclisidir; amma bilmirik ki, teatro nədir. Burada bir pərdə asılıbdır; amma bilmirik ki, nə pərdədir.

dədir və nədən ətədyr. Pah! Birdə bu pərdə qalxdı və pərdə dah cəcoxlu çamaat görəndi, burada rus böyüy var (nəcəlniq) onun fərlər bir çavayın əlini və qolunu ba lajəb saxlayırlar (Hejdərbəli).

Amma mə'min mýsəlman bəndələrinə hejrətə gətirən, mat və mə'təl qojan bir nəvər gözəl mýsəlman gəlinidir (Sona xanım) ki, burada adam kimi danışır və Hejdərbəlin, öz adaxlısının həbsdən xilas olmasına nəəcəlniqdən iltimas edir və soz verir ta bundan sonra Hejdərbəli əjri jola və qandırabata gətirməkdən danışdırsın («Hacə Qara» qomedijası).

Buraja çəm olan tamaşaçılar kimlər idi? O əsrin mytəssib və fanatıq mýsəlmanlar, və əlbəttə bunların icində «qəjətli» mýsəlmanlar da var idi. Giram ki, çamaat pişəzvəqt bunu bildiri ki, səlmədə nəəcəlniqə danışsan Sona xanıma—həqiqətə qadın deji, çavay oqlandır ki, ancaq qadın libasına giribdir; çunki haman əsrdə mýsəlman qadınların səlməyə cəsarətə danışması əqlə gələnin bir şey deji idi. Bununla bərabər jənə nadan çamaat

M. F. Axundovun əsərlərindəki tiplər-dən.

Rəs. Əzim Əzimzadə (ərəndli).

bir tərəfdən həvəskar artistlərə, digər tərəfdən pjesanın jəgənə sahibi Mirzə Fətəliyə həməvəqt təkiir və təlin cəmələsinə qalxmaqda idi. «Bədxabx-lıq» burasında idi ki, mýsəlman qadınların səlməyə cəsarət «biabır» edən pjesa bir deji idi, iki deji idi: mə'lumdur ki, tək birçə «Kimjəgər»dən başqa Mirzə Fətəlinin bəş fəqərə qomedijalarında türk qadınların səlmədə istirak edir ki, ibarət olsun bunlardan: «Hacə Qara», «Musjo Zordan», «Xanı-Sarabı», «Xırs quldurbasan» və «Myrafia vəkülləri». Bu əsərlər çapdan cəsarət intisar tapan kimi, Qafqazın bir cəx səhər və hətta qəzəbləndirən çavay həvəskarlar tərəfindən moqvə-tamaşaja qojulmağa başladılar və ona baxmaraq ki, qadın rolunda səlməyə cəsarət o vaqıtlarda çavay oqlanlar idi; tamaşaçılar səhnənin zahirində ancaq türk qadınlarını görərdilər və böyük məharətə jəzmlib və əsərlər qadınların halınə elə bir ustadlıqla tamaşaçılarının nəzərindən keçirirdi ki, xam tamaşaçılar bə'zən sybhələnilib, səlmədəkiləri həqiqətə halda qadın zənn edərdilər, ta ki, bir az vaqıtda Mirzə Fətəlinin qadın tiplərinin adları hər bir jerdə çamaat dilində virdi-zəban oldular: «Sərgəzəsti-xanı-Sarabı»-də Ziba xanım, Sə'lə xanım, Tejbə xa-

nım, Nigar, «Məstələli»-də Səraf-nisə xanım, Gylcohra, Sarabın xa-nım, Xanpəri, «Myrafia vəkülləri»-də Sakinə xanım, Zibəjə və «Xırs quldurbasan»-da Zeyləxa və Parzad, və bunun nəticəsində mýsəlman çamaatının köhnə qafalıları başladılar həvəskarları təhmətləndirməyə, o bə'zətdən ki, onlar teatrlarda «mýsəlman arvadlarını adını cəkirlər», çunki neçə qabaqca ərz olunubdur, mýsəlman arvadının adını cəkmişin əy bir qəlat is, «ajib» iş hesab olunurdu.

Bu vəhşiliyi hətta ədəbimiz Əbdyrəhimbəy öz «Xəjalat» adlı əsərində qejd edibdir. Orada Hətənxan aqanın Mirzəyə təərrizyni bu sətirlərdə bəjan edir:

«Hələ bunlar hamıst dursun kənarə, sən mənim əzymi məxsərəjə qojub-san—bu hec; bəs bu övrət-usaq ilə nə işin var? Sən əyyn hər cənd mýsəlmanlıqdan kənarəsan, amma jənə nə qədr olsa da sənin qadın mýsəlman qadındır; hec sənə mýsəlman ismətinə toxunmaq jərəsarım? Qardas, niyə mənim övrətəmin, qəzəblən-adını çamaat bilsin? Əjib olsun; sənin veyn cəx ejb olsun!».

Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərindəki tiplərdən Rəs. Əzim Əzimzadə. (ərəndli)

Mirzə Fətəlinin qomediyalarının qadın tipləri—əsrin məisətindən gətirilmiş bir fotoqraf səkilləri kimidir: əsərlərdə təsvir olunan qadınların ovzai və atvərə, o məisətin qadın silsiləsinin bir çənlə nümunəsidir: orada qadınlar bir dövr əlmədə gərsənən kimi gərsənirlər, onun ucun orada biz myxtəlif tiplərə, myxtəlif sifətlərə rast gəlirik. Bu surətdə ki, bu əsərlər—məisətin əlməsidir, təbiidir ki, burada biz qadınların yaxşı sifətləri ilə pisini də, müsbət sifətləri ilə mənfiisini də görə biləcəyik və qeiri cyr də ola bilməzdi: ola bilməzdi ki, qocaq və bacarıqlı qadınlar icində («Haçy Qara») qorxaq və bacarıqsız qadın olmasın («Myrafio vəkiliəri») və ha belə saraqatlı, doqru və dyrust qadından savajlı hılıfə və saxtakarlıya qail qadın tapılmayın («Myrafio vəkiliəri») və özge cyra ola bilməzdi.

Mirzə Fətəlinin məqsədi bu dekil idi ki, əsrin qadınlarının hər bir eib və noqsandan ari qələmə versin və onların eiblərini gizlətsin, əjər bir parağa xam yazıyları kimi belə olmasın olsa idi, o dəxi Mirzə Fətəli olmazdı və hətta bir para qadın tipləri zahirdə qocaq nəzərə gəlirsə də,— bu qo-

caqlıq-əzbəski əksər ovqat aillə icərində gəlir...bədrəftarlıya da bir qədər maldir (Sərabəny xanım, Tykəz) bu təbiidir: əlli, altmış və iyzy il bundan qabaq Qarabağ, Səki və Sırvan ölkələrində başajan qadınlardan bundan artıq bir sej gozləyə bilmərik, o səbəb ki, o əsrin kişiləri də ha belə nadan və vəhşi idilər. O qadınların ərləri və qardaşları əksər ovqat vaqtlarının quldur və qacaqlıya kecirirlərmis və o myhittə başajan qadınlar—əlbəttə ki, bu qəbil kişilərə gedib arvad olmağa itfixar edərilmis («Xərs quldurbasan» təmsilində Zyleixa və Pərzad).

Qomediyalarda qadınlar roflarından bir myxtəsər rəvayət:

1) «Musio Zordan» təmsilində Hatəmxan aqanıy arvadı Sərabəny xanım,—bir rəzədən qocaq və cyrətli gəryuyur, amma bitərbijə və nadanlıq səbəbindən bu qocaqlıq eini zamanda bədrəftarlıqdyr. Bunun qocaqlıq ancaq ondan ibarətdir ki, Sahibbəzgin Pərzadə gətməjinə mane olmaq məqsədilə əri Hatəmxan aqanıy qabaqayna «pehlivan» kimi cəxər və ona hərbə gəlir və axırdə öz nadanlıq ucundan bir lotu darvişin cadusuna aldandıb, ərindən xəlvet darvişi iyzy bacaa-

Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərindəki tiplərdən Rəs. Əzim Əzimzadə (ordenli)

2) «Həkajəti-Xərs quldurbasan»-da Bəjrəmm Pərzadə eşqi onu quldurluğa və qacaqlıya sevdə edir ki, Pərzad onu xoşlasın, cunki o əsr «bas, vur, ut, öldyr» əsri idi və qəzın sevdiji ancaq rəsəd, qocaq və quldurluqda bə cəxən adamlar olurmuş.

3) «Haçy Qar» pjesəsində Sona xanım Həjdərbəjə olan eşqinin ucundan nu həbsdən qurtarmaqdan ofry nəcəli jansında nihajət frutanlıq və jalvarıcaqlıq elijir, ta o jərə kimi ki, nəcəliyə deijir:

— Başına dənyim, padisəhin başına cəvir, jaz bu işi juxarı bildir, bəlkə nənim goz jəşmə rəhm edərli!..

4) Əvan və tərbijəsiz qadınlara myxtəsər olan sifətlərin biri də—iki rvadlı evlərdə bu arvadların bir-birini gynyələməji, biri — birillə dalaşmaq, biri — birinin ajaqından cəkmədyr: bu tipləri Mirzə Fətəli «Səryə bəti» — xanı — Sərabəny-də bojyk maha-

ratlı jaradəbdır. Burada xanım iki arvadı — Ziba xanım və Səla xanım əsərin əvvəlində əxərənədək bir-birilə cəkməkdədirlər və vəzirin başına min kələk gətməkdədirlər.

5) Bunlardan başqa daxi iki qadın tipləri də «Myrafio vəkiliəri» qomediyasında rast gəlirik. Biri Səkinə xanımдыr, bu əqilli və diləvar bir qəzdyr ki, libisinin və dövletli Haçy Həsənin təkidinə bəxmayıb, öz sevgiliyi Əzizbəzginə vərəşmaq istəmir. O biri qadın—Haçy Qəfərun ovratı Zəinədyr ki, myrafio vəkiliərinin hiyləsinə aldandıb saxta və həram vasitələr ilə Haçy Qəfərun altmış min tımən puluna sahiblənmək istəjir.

—O—

Budur Mirzə Fətəlinin əsərlərinin qadın tipləri. Burada biz gəryuyk ki, bu qadınların cymlosi fitri qabilijət və gəzəlliklərin hec birindən məlrum deijilər: sələmət, cyrət, diləvarlik, sobət, — cymlosi bunlarda movcuddur. Ancaq tək birca dənyəmni var: o da əlməzlik və tərbijəsizlikdir.

Qara pərdə dəlyəndən dnyənyən işyqna bunları cəxərib gəstərməkdə—

M. F. Axundovun əsərlərindəki tiplərdən.

Rəs. Əzim Əzimzadə (ordenli)

Mirzə Fətəli bunu kişilərə demək istəyir: bax, bu qocuz və gözəl qadınlarındı əvəm və nədən bir insanlardır. Goryron ki, indi siz bunlara dərş və tərbijə verməkdən ehtiyat dərşiniz, çünki bilirsiniz ki, bu zəkab və qeyrətli qadınlar gələcəkdəki inqlabın səjəsində əhməs cüduqları tərbijə və

çimin təsiri altında öz azadlıqlarında edib və ondan da sonra dərşinin ələ icərisində qalbmıza və vətənlərimizə inkau qalmajaçaqdır, zəki, dəxi insanlıq hüququndan ayrı olan bu qadınlar səriətin cəmaətin dəxi kişilərin əlindən əhb həmişlik tullajaçaqlar.

Mirzə Fətəli Axundovun faciəsi ¹⁾

Bu mərt ayının 12-də Mirzə Fətəlinin vəfatından tam 50 il keçir. Mirzə Fətəlinin onunı ictimai səhnədə qadın qojandan axı nəfəsindənk böyük faciə idi. Epoeletlər, intijazlar, xac və maddəlarla bəzənmiş libasınla altda od tutub əhbəməqdə olan bir yrək dəymməkdə idi. Ətraf zylmət və çəhalət, bir nəfər də olsa dil bilən jox, tamam Zaqaqazijada təkəç janmaqdə olan bir çarəyin işləmənin qabaqına, çəməatə qojun syrysy tək istədikləri jərə syrən ruhanilər, başlarında Seixyislam Molla Əhməd olaraq qalın pərdə çəkirdilər. Mirzə Fətəlinin yrajının faciəsini dyryst anlamaq istəyənlər «Künjəgər» qomediasında onun Molla Nuru şairin dilinə sojlədiyi sozlərə diqqət jətrməlidirlər.

Molla Nuru yzyny, evlərinə, myklərlərinə girov verib Molla İbrahim Xəlilün janına gymys almağa gedənlərə tutub dejiir: «Kisinin öz peşəsi onun yeyn bir iksirdir». Bunun cavabında ondan soruşurlar: «Sən ki, sairən və sairlik də sonin peşəndir, bəs nə səbəbdə bu səniin səjəsində sənin dövlətin joxdur». Molla Nuru cavab verir: «Bəli, mənim hynərim əlhoqiqə iksirdir. Amma nəçə ki, siz dejiirsiniz, iksirə lamətalə nəşqə filzat lazımdır ki, onun təsirinə qəbul edə. Həbelə mənim hynərim yeyn dəxiərbəbi-zəvqı-kəmal və mərifət lazımdır ki, dedijim əşarın qədrini bilsinlər. Səniyən ki, mənim baxtımdan həmsəhrilərim də ki, sizsiniz, nə kəmal var, nə əql var, nə bejin var. Bu surətdə mə-

nim hynərimdən nə fəjdə hasil olacaq, mənim şeirini nəçə məsrəfidir?». Bundan da böyük faciə olarmı? Mirzənin jəzbuqlarını, səjlədiklərini nəinki aulajın jox idi, hətta onun qomedijaların, pul ilə əhb jəndərmağın hər bir «mysəlman» savab əməl hesab edirdi.

1849-cu sənədə çənişin Vorontsovun əmrinə Tiflisdə teatr əhdinə bir bina bərpa olundu. Bu teatra əsərlər jəzmaq yeyn çənişin yə qəmissiə təşkilinə əmr verdi. «Erməni, gycry qymışıləru fəvrən təşkil olundu. Mirzə Fətəli isə məjdanda tək qalıb ozy yeyn tyrk-lərdən bir koməkci tapa bilmədi. Axır ozy təkliddə qomedijalar jəzmaqə syry elədi. Bu da bir faciə!

Daha faciə! Mirzə Fətəli onun yyn axırmədənk öz əsərlərin tyrk dilində səhnədə gorməyə myvəffəq olmadı. 1873-cy sənədə birinci dəfə olaraq Bakədə, indiki zəhmət sarajında tyrk dilində «Həç Qara» qomediasının ojnənlməsinə xəbərini Həsənbəj Zərdəbidən əhb, ona bəjə bir cavab jəzbdə: «Mən qəcalmışam və qəbr evinə jəvəqləşməmə jəqu etmişdim; amma sizin bu xəbəriniz mənim ömrümün on sənə daha uzanmasına səbəb oldu».

On sənə jox, beş sənə ondan sonra Mirzə arzular, amalları yrajında qalaraq gözəlirini həmişəlik jumdı. Mirzənin vəfatı da bir faciə idi.

Seixyislam Molla Əhməd, Mirzənin vəfat xəbərini eşidib dedi: «Mən Mirzə ilə cox mysalibətdə olduqmdən onun əqidələrinə dyryst bələdəm və bu bələdiyyət məni onun nəməznə

¹⁾ Bu məqalə 1928-ci ildə M. F. Axundovun oğlunun 50 illiyi mynəsi-bətlə jəzılmışdır.